

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ**PSYCHOLOGICAL HINTS OF ABAY'S WORK****Mariyam K. BAPAEVA**Candidate of Psychological Sciences, Professor, Kazakh State Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, m.bapaeva@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада Абайдың шығармаларының психологиялық астарларына талдау жасалынған. Ақын мұраларын зерттеген ғалымдардың философиялық, педагогикалық, психологиялық көзқарастарына жүйелі жасалынған. Мақалада Абай – өлеңдері мен қара сөздерінің ең басты объектісі- адам, басты мақсаты- адам тәрбиесі екені анық көрсетілген. Адам болғанда да адамдар үшін еңбек ететін, өзі айтқандай, «ақыл, қайрат, нұрлы жүректі тең ұстайтын», жан-жақты жетілген адам яғни Абайша айтқанда, «толық адам». Ал «толық адам», «жетілген адам» дегендердің мағынасы терең философиялық, психологиялық мәнді ұғымдар. Адам, индивид, тұлға, дара тұлға адамгершілік тұрғысынан, тұлғалық тұрғысынан жетілдіруді көздейтін үлкен даналық ойлармен ұштасып жатқан күрделі мәселе.

Сондай-ақ мақалада ақынның еңбектеріне талдау жасай келе, оның ой-тұжырымдарының, пікірлерінің, шығармаларының астарларында қазіргі заманғы ғылыми психологияның қарастыратын негізгі проблемаларымен үндестігін көрсететін салыстырмалы кесте құрастырылған. Мәселен, кестенің бір тармағында әлеуметтік өмірде адамдардың өзара дұрыс қарым-қатынас жасаулары - бір-бірінің мінез-құлқын, психологиясын тани білудің негізі деген Абайдың тұжырымы қазіргі заманғы ғылыми психологиядағы қарым-қатынас мәселесімен, әрекеттермен алмасу, ортақ іс-әрекетті жоспарлап, бірлескен әрекеттердің формалары мен нормаларын қалыптастыру деген ғылыми тұжырыммен астасып келуі таңғалдырады. Бұл ақынның ғұламалығының бұл бір дәлелі ғана. Абай психологиялық көзқарастары жалпы және педагогикалық психология мәселелерімен ғана шектелмейді. Ақын туған халқының әлеуметтік жағдайымен, оның әртүрлі топтарының мінез-құлықтарына да ерекше зейін қояды.

Абай шығармаларын оқытуда жеткіншектерге ақынның «толық адам» тұжырымының мәнін түсіндіріп, осы ұғымға жету үшін қандай бала болу керек, нені мақсат тұту керек деген пікірін жеткізу жолдарын қарастырылады. Абай «толық адам» болудың бір белгісі адамның ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау дегенді меңзейді.

Абай мұраларын оқыту барысында ақынның еңбектеріне психологиялық тұрғыда жүйелі талдау жасап, оны нақты бағыттарға бөліп қарастырса, жеткіншектерде ғұламаның шығармаларын түсінуде, бағамдауда және қабалдауларына жеңіл түсіп, есте сақтап, ой қорытындысын жасауға тиімді болады. Осы орайда мақалада ақын шығармашылығын бес бағытқа бөліп көрсеткен. Мәселен, бірінші бағыты ретінде Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні алынған. Одан кейін өлеңдерінің психологиялық астарлары бағытында а) өнер - білімге шақыратын өлеңдері; ә) тұлғаның қалыптасуы жағдайлары; б) таным әрекеттерінің ерекшеліктері қарастырылса, үшіншіден, ақынның «Ескендір», «Масғұт» поэмаларындағы психологиялық ой-түйіндер, төртінші бағыты деп орыс классиктерінің шығармаларынан аудармаларының психологиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Бесінші бағыты Абай әндерінің адам психикасына әсері деген бағыт талданады. Мақалада осы бес бағытқа қысқаша түсінік беріледі.

Артына мол философиялық, педагогикалық, психологиялық мұралар қалдырған ұлы ғұламаның шығармаларын оқу-тәрбие процесіне енгізіп, оқыту барысында жүйелі қолданып отырса, жеткіншектердің жан-жақты дамып, тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына оңды ықпалы болары анық.

Жеткіншектердің жеке тұлғасын қалыптастыруда әрине Абай шығармаларының мәні зор. Оны тек оқу бағдарламасында берілген ақынның бірлі-жарымды өлеңдерімен, қарасөздерімен шектеліп қалу жеткіліксіз. Ол үшін үйірме сабақтарында, сабақтан тыс кездерде де, оқушылармен жеке-жеке жұмыс жүргізгенде де қолданылып отырса жас ұрпақтың философ ақынның жайлы біленінен білері мол болатыны сөзсіз.

Ключевые слова: Абай Шығармаларының Психологиялық Астарлары

ABSTRACT

The article analyzes the psychological hints of Abai's works. The philosophical, pedagogical, psychological views of scientists who have studied the heritage of the poet are systematically systematized. In the article Abai - the main object of his poems and words is human, the main purpose is up brining people. A person who works for human beings, as he says, is "full-fledged man," who is "full of intelligence, awe and joy," that is, a man of all ages. The meaning of "full human", "mature person" is deep philosophical and psychological meaning. A person, an individual, a person, a person is a complex issue with a great deal of wisdom that provides moral and personal development.

The article also analyzes the works of the poet, and draws on a comparative table reflecting the basic problems of contemporary scientific psychology, which is the basis of his thoughts, conclusions and works. For example, in one of the tables, Abay's statement on the relationship between people in social life is the basis of the behavior and psychology of each other, the problem of communication in modern scientific psychology, the exchange of actions, plans of joint action, forms of joint actions was amazed at the conclusion that the formation of norms is incompatible with the scientific conclusion. This is just one of the proofs of the poet's wisdom. Abay's psychological views are not limited to general and pedagogical psychology. The poet pays particular attention to the social situation of the native people, the behavior of different groups.

When teaching Abai's works, adults explain the meaning of the poet's "full human" conclusion and consider the ways in which a child should be asked and what to pursue in order to achieve that concept. A sign of being Abai's "full human" is to be human-minded, to look at things "with his own eyes."

While studying the Abai's heritage, psychological analysis of the poet's work and its focus on specific directions, it is helpful to memorize, memorize, and comprehend the compositions of the writer, and make conclusions. In this article, the poet devoted his creative work to five directions. For example, the psychological significance of Abay's quotation was derived as the first direction. Then the psychological aspects of poetry are: a) art - poems that call for knowledge; b) the occurrence of personality; b) the peculiarities of cognitive activity, thirdly, the psychological features of poet's poems "Iskander", "Masgut", the fourth direction - psychological features of translations of Russian classics. The fifth direction analyzes the direction of Abay's lyrics on human psyche. The article gives a brief overview of these five aspects.

Obviously, the systematic use of the great scientist's works in the educational process, which left abundant philosophical, pedagogical and psychological heritage, will have a positive impact on the development of all-round development and personality traits of young people.

Of course, the works of Abai have a great importance in the formation of the personality of children. It is not enough to limit it to the poet's poetry and poetry in the curriculum. It is also possible for younger generation to know about the philosopher's poet when it is used in classroom sessions, out-of-season sessions, and personal work with pupils.

Keywords: Psychological Hints, Abay's Work

«Абайды таныту арқылы біз Қазақстанды әлемге танытамыз, қазақ халқын танытамыз. Абай әрқашан біздің ұлттық ұранымыз болуы тиіс» [1],-деген елбасының ойлы пікірін тірек өте отыра, жас ұрпақтың санасына халқымыздың ұлы тұлғаларын олардың жеке тұлғаны үйлесімді қалыптастырудағы ой пайымдаулары мен психологиялық, педагогикалық көзқарастарын ғылыми негіздеп, оны оқу үрдісінде жүйелі түрде сабақтастыра отырып жеткізу-білім беру жүйесінің алдындағы жауапты міндеттердің бірі.

Абайдың психология ғылымы жайлы еңбек жазбағанымен, ғұламаның өлеңдері мен поэмаларында, қарасөздерінде адамның жан –дүниесінің қыр-сыры суреттеледі. Ақынның толып жатқан өлеңдері мен қара сөздерінен адамның психологиясын жете білуге аса зер салғандығын және оның өзін күнделік өмір үшін қажетті нәрсе деп есептегендігін көруге болады. Әлеуметтік өмірде және тұрмыста дұрыс қарым-қатынас жасау, өзара әрекеттесу, түсінісу, бағалау - осылардың бәрі де Абай түсінігінде, адамдардың психологиясы мен мінездерінің ерекшеліктерін тани білуді талап етеді.

Қазақ халқының ұлы философы Абай шығармаларын филология, философия, педогогика ғылымы саласының мамандары жан-жақты зерттегені анық. Ақынның мұраларын мәселен, әдебиет саласында М.Әуезов, М.Ғабдуллин, М.Мырзахметов, А.Қыраубаева, А.Көбесов сынды ғалымдар зерттесе, философтардан Ғ.Есім, Ж.Әбділдин, М.Орынбеков, Б.Бейсембаев

және т.б. өз еңбектерінде ақынның дүниетанымының көздері, адам философиясы, этика мен этикасы, әлеуметтік, азаматтық ойларын, оның шығармасындағы адам мен адам болмысы, өлең сөздегі шеберлігі мен даналығын философиялық тұрғыдан қарастырса, Абайдың педагогикалық көзқарастырына қатысты жинақтаған материалдарда оны оқыту мен тәрбиелеуде қолдануға қатысты бағыттары белгіленеді.

Абайдың психологиялық көзқарастарын психология ғылымы саласында Ш.Әлжанов [2], Т.Т.Тәжібаев [3] сынды ғалымдар зерттеулер жүргізген. Т.Тәжібаевтың тұжырымдауынша «... Абай тек қана асқан кемеңгер ойшыл ақын ғана емес, сонымен қатар ірі философ, психологиялық білімдер жүйесін насихаттаумен айналысқан ғұлама. Ол ұлттық психологиялық ұғымдардың негізін қалады...» деп түйіндейді. Бұдан кейінірек Абайдың психологиялық көзқарасы туралы профессор Қ.Б. Жарықбаев[4]та терең зерттеулер жүргізіп, сындарлы пікірлерін айтқан.

Абай тұжырымдарының ауқымы мен тереңдігі оның әлем психологтарының еңбектерімен таныс болғандығын айқын дәлелдейді. Нақтырақ айтсақ оның, психологиялық көзқарастары Аристотель, әл-Фараби көзқарастарымен астарласып жатады. Оның таным процесіне байланысты материалистік – түсініктері, аллаға сену мен жанның мәңгілігі туралы ұғымдармен араласып отырады. «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Көк тұман – алдындағы келер заман» т.б. өлеңдерінде ойшыл ақын адамның тәні ғана өледі, ал жаны ешқашан да өлмейді деп тұжырымдайды.

И.Р. Халитова Абайдың педагогикалық пікірлерін жас буындарды оқыту және тәрбиелеуде қолдануды философиялық-психологиялық-педагогикалық тұрғыдан, теориялық маңызын аша отырып, оқу –тәрбие практикасымен байланыстырып бүгінгі күн талабына сәйкестендіруге арналған еңбектер жоқ дейді[5].

Педагог-ғалым өз зерттеулерінде Абай шығармаларын оқытуда оның «толық адам» болу үшін қандай бала болу керек деген пікірін оқытушыларға жеткізу жолдарын қарастырады. Абай «толық адам» болудың бір белгісі адамның ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау-деп біледі.

Біз баланы, «кішкене, түсінбейді, ұқпайды»-деп оларға жеңіл-желпі сөз айтып, жеңіл-желпі істер орындатамыз. Жеңіл іс-дегенім, ойланбай орындай салатын шаруа. Баланың күшіне тимейтін бірақ ойлап істейтін жұмыс қана тәрбиелік ықпал етері хақ. Сол секілді бала кезден, сөз ұғарлық болған шағынан «ақылды сөз» тыңдатып өсірген бала оны бірде болмаса бірде ескереді. Ал ондай сөзді естімеген баланың есіне алары да шамалы. Шығыс, батыс ғұламалары, бала шағынан жақсы, жағымды әсер алып өскен баланың жан дүниесінің бай, таза болатынын білген және өз еңбектерінде осыны айтқан. Осы пікіріміздің жетегінде біз де оқушыларға Абайдың ақылды сөздерін ертерек білсе деген ойдамыз» - деп тұжырымдайды ғалым.

Артына мол философиялық, педагогикалық, психологиялық мұралар қалдырған ұлы ғұламаның шығармаларын оқу-тәрбие процесіне енгізіп, оқыту барысында жүйелі қолданып отырса, жеткіншектердің жан-жақты дамып, тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына оңды ықпалы болары сөзсіз. Ақынның еңбектерін оқып, таныса келе, оның ой-тұжырымдарының қазіргі заманғы ғылыми психологияның қарастыратын негізгі проблемаларымен үндестігін байқауға болады. Оны төмендегі беріліп отырған кестеден көруге болады:

№	Абай түсінігі	Қазіргі заманғы ғылыми психологияның тұжырымы
1	Өлең мен ән (поэзия) адамның жан дүниесіне әсер етудің керемет құралы болып табылады, ол үшін ақын адамдардың психологиясын жақсы білуі керек.	Оқу пәндерінің мазмұнына, яғни оқулықтарға іріктелініп енгізілген поэтикалық шығармалар балалардың таным процестерін ақыл-ойын дамытуды сатылап қалыптастыратындай жүйеге негізделеді.
2	Балалар психологиясын жете білу керек, оларды оқыту, тәрбиелеу ісі балалар психологиясының ерекшеліктерімен санаса отырып құрылуы тиіс.	Оқыту және тәрбиелеу мәселелері, оқу әдістемелік құралдар, оқу бағдарламаларының мазмұны балалардың жас ерекшелігін ескере отыра құрылады.
3	Әлеуметтік өмірде адамдардың өзара дұрыс қарым-қатынас жасаулары - бір-бірінің мінез-құлқын, психологиясын тани білудің негізі	Қарым-қатынас барысында қатынасқа түсу үшін тек мәліметпен алмасып және өзара түсінікке қол жеткізумен шектелу жеткіліксіз, әрекеттермен алмасу, ортақ іс-әрекетті жоспарлап, бірлескен әрекеттердің формалары мен нормаларын қалыптастыру да маңызды.

Абай шығармаларын оқыту барысында ақынның еңбектеріне психологиялық тұрғыда талдау жасап, нақты бағыттарға бөліп қарастырса, жеткіншектерде ғұламаның мұраларын түсініп, жүйелі ойлаудың қалыптасуына негіз болады. Мәселен, ақынның шығармаларын төмендегідей бағыттарға бөліп оқытуға болады:

1. Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні;
2. Өлеңдерінің психологиялық астарлары: а) өнер -білімге шақыратын өлеңдері; ә) тұлғаның қалыптасуы жағдайлары; б) таным әрекеттерінің ерекшеліктері.
3. Поэмаларындағы психологиялық ой-түйіндер “Ескендір”, “Масғұт”
4. Аудармаларының психологиялық ерекшеліктері: (М.Ю. Лермонтовтан, А.С. Пушкиннен, Буниннен т.б.)
5. Абай әндерінің адам психикасына әсері.

«Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні» бағыты бойынша жеткіншектердің ақынның ғақлия сөздеріне талдау жасатып, өз түсініктерінің қалыптасуына ықпал жасау, сөйтіп адамның тұлға ретінде жетілуі сияқты маңызды жайттарға назар аударту. Мәселен, Абай бала мінезінің қалыптасуы жөргектен басталатынын айта келіп, бұл жөнінде «Жетінші сөзінде» былай дейді: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады... Біреуі - білсем екен демекілік ... Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» тұжырымнан жақсы байқалады. Абай бала психологиясының басты ерекшелігі – білуге құштарлық деп есептейді. Баланың жеке басының ерекшеліктері жайлы айтқан психологиялық пайымдаулары өзінің ғылыми тереңдігімен ерекше бағалы.

Өзінің «Он бесінші сөзінде» ақын адам баласы алдына мақсат қоймайынша өмір сүруі мүмкін емес деп көрсетеді. Ақылды адам құмарлықтың айтарлықтай жақсы, пайдалы мақсатын дұрыс тауып алса, соны меңгеруге, игеруге, соған қолын жеткізуге тырысады, мақсатқа жету жолындағы күрес пен іздену дәуірі адам өмірінің ең таңдаулы, таптырмайтын кезеңі болып табылады. «Ақымақ адам өмірден өзіне орын таба алмайды».

Абай «Он жетінші сөзінде» ақын ақыл, сезім және қайрат арасындағы тартыс арқылы адам мінезінің қарама-қайшылықтарын түсіндіреді. Егер осы үшеуінің бір адамның бойынан табылса, онда адам жаны таза, әр істі адалдықпен, ақылмен шешіп, қандай жағдайда да қайраттылық танытып, бойкүйездікке салынбай жігерлі көрінеді деп ой түйіндейді.

Ақынның «Отыз бірінші сөзінде» ес туралы пікірлері ғылыми психологиядағы ес процесінің мазмұнымен үндесіп келетіні таңғалдырады. «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі-көкірегі байлаулы берік болмақ керек: екінші – сол нәрсені естігенде иә көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші - ой кеселді нәрселерден қашық болу керек егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, иә бір қайғыға салыну, иә бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе - күллі ақыл мен ғылымды тоздыратын нәрселер», - деп жазды. Бір нәрсені есте сақтау, ренішті, қуанышты көңіл күйлерін тану барысындағы естің маңызы жайлы айта келіп, адам «...сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып естісе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек», - деп түйіндейді.

“Отыз жетінші” кара сөзінде Абай жеке тұлғаның бойындағы психологиялық қасиеттерге тоқталады. Онда ғибрат сөздердің мәні, мағынасы адамның күнделікті ісінде әр кез есінде тұтатын ұлағаты мол, тағылымды сөздер. Мәселен, адамның адамшылығы істі бастағанынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес; көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады; әкесінің баласы - адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың; дүниеде жалғыз қалған адам - адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды; Жамандықты кім көрмейді. Үмітін үзбек - қайратсыздық; Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егер де ауызынан кара қан ағызса, домбыт мақтаншақ я қорқақ; Биік мансап - биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады. Жаман дос - көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт шалса іздеп таба алмайсың т.б.

Абай «толық адам» болудың бір белгісі- ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау деп біледі. Жеткіншектердің жеке тұлғасын қалыптастыруда Абай шығармаларының мәні зор. Оны тек оқу бағдарламасында берілген ақынның бірлі-жарымды өлеңдерімен, қарасөздерімен шектеліп қалу жеткіліксіз. Ол үшін үйірме сабақтарында, сабақтан тыс кездерде де, оқушылармен жеке- жеке жұмыс жүргізгенде де қолданылып отырса құба-құп.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Абай тойы (Ұлы Абайдың 150 жылдығындағы сөзінен)/Егемен Қазақстан. Тамыз.1995
2. Әлжанов Ш. Абайдың педогогика туралы көзқарасы. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. Алматы «Рауан» 1994

3. Тәжібаев Т. Абайдың психологиялық көзқарастары. Алматы. «Қазақ университеті» 2010. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. 266-296бб
4. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. Алматы «Қазақ университеті» 1998. 185б
5. Халитова И.Р. Абай Құнанбаев мұрасын оқу процесіне ендіру мәселелері. Алматы ,Қазмемқызпи. 2005. 158б